

ОСНОВНІ РИСИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИХ КОЛОНІЯХ ГЕНУЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIII – ТРЕТЯ ЧВЕРТЬ XV СТ.)

Гавриленко О. А.

Харківський національний університет внутрішніх справ, м. Харків, Україна

На основі аналізу пам'яток права, а також широкого обсягу наукової літератури висвітлено особливості процесу в цивільних справах у Каффі, Солдайї, Чембало та інших середньовічних генуезьких колоніях, що розташовувалися у Північному Причорномор'ї.

Ключові слова: цивільний процес, джерела права, досудове провадження, судочинство, статут, Каффа, генуезькі колонії.

Дослідження проблем становлення та розвитку цивільно-процесуального права – далеко не нова тема в історико-правовій науці. Їй було присвячено значну кількість праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед них, зокрема, роботи Дювернуа М. Л. [1], Падоха Я. [2], Гончаренка В. Д., Румянцева В. О., Ермолаєва В. М. [3], Пашука А. Й. [4], Гавриленко О. А. [5], Ковальнової С. Г. [6], Сокальської О. В. [7] та ін. Але, незважаючи на це, деякі аспекти історичного розвитку цивільно-процесуального права є значною мірою «terra incognita» для вітчизняної юридичної науки. Серед них питання генези правового регулювання суспільних відносин у сфері цивільного процесу в колоніях Генуезької республіки, що розташовувалися у період середньовіччя на території сучасних південноукраїнських земель – Каффі (сучасній Феодосії), Чембало (Балаклаві), Солдайї (Судаку), Боспоро або Понтіко (сучасній Керчі), Яліті (Ялті), Гурзуфі, Партеніті, Лусті (Алушті), Монкастро або Аспрокастро (сучасному Білгород-Дністровському). Більш ніж двовікова історія розвитку їхньої правової системи не лише цікава та повчальна сама по собі. Вона ще раз яскраво показує, що право України формувалося не у «правовому вакуумі», а у тісному взаємозв'язку з правом інших європейських держав.

Отже, метою даної статті є висвітлення основних рис процесу в цивільних справах, що розглядалися судовими органами генуезьких колоній, які розташовувалися у Північному Причорномор'ї, на теренах сучасної України протягом другої половини XIII – третьої чверті XV ст.

Насамперед, варто зауважити, що чіткого відокремлення цивільного процесу від кримінального та адміністративного у період середньовіччя ще не відбулося. Як свідчать джерела, в лігурійських колоніях Північного Причорномор'я цивільний процес, під яким нині розуміють рух цивільної справи від однієї стадії до іншої, врегульований нормами цивільного процесуального права порядок провадження у цивільних справах, який визначається системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав та обов'язків учасників процесу, що реалізується у відповідних цивільних процесуальних діях, спрямованих на здійснення правосуддя у цивільних справах [8, с. 30], мав переважно обвинувально-змагальний характер, тобто рухався

ініціативою зацікавлених сторін, які мали безпосередньо стояти перед судом, відбувався, зазвичай, усно та гласно.

Водночас, в деяких випадках певного поширення у цивільних справах набуло й застосування елементів інквізиційного процесу, у перебігу якого судді особисто здійснювали підготування справи до судового розгляду й самі ж вирішували справу, тобто отримані на цій попередній стадії дані додатково не перевірялися під час судового слідства іншими людьми, у яких міг скластися власний погляд на докази й сутність справи. Таким чином, розшук не давав гарантії від можливого упередженого підходу суддів – консулів, вікаріїв, синдиків, інших магістратів [9, с. 52] – до справи, що склався у ході підготування справи до судового розгляду. За подібних обставин сторони, а інколи також і треті особи були цілком безправними. Вони розглядалися усього лише об'єкт діяльності суду, який міг «досліджувати» справу навіть за допомогою катування. Судочинство у цивільних справах могло здійснюватися або звичайним порядком з дотриманням усіх необхідних формальностей («з формальним доносом, слідством та обвинуваченням») [10, с. 657] або ж через так званий «короткий суд». Такий суд у Каффі міг здійснюватися особисто консулом [11, с. 205] або колегією з чотирьох спеціально обраних чиновників, що розглядали справи, сума позову за якими не перевищувала 500 аспрів [10, с. 812].

Процес у цивільних справах складався з кількох стадій. Перша з них – порушення справи – розпочиналася за письмовою заявою (петицією) до відповідного магістрату. Заяви могли подаватися лише особисто вільними громадянами Генуї (*cives*) або власниками домогосподарств, що постійно мешкали у Каффі, Чембало, Монкастро чи інших підвладних генуезцям містах – *burgenses* [12]. За загальним правилом петиція подавалася до судової установи того міста, де постійно мешкав відповідач. Так, з опублікованих Карповим С. П. реєстр документів фонду *Diversorum Filze* секретного архіву Генуї відомо, що в 1431 р. генуезького громадянина Симоне Пановіно було заарештовано у його рідному місті за скаргою представників (прокураторів) каффського купця Наполеоне д'Аллінеріо, котрі звинувачували його у неповерненні грошей (2500 аспрів), які відповідач заборгував під час свого перебування у Каффі [13, с. 21-22].

Але арешт у цивільних справах усе ж зазвичай розглядався як надзвичайний захід. У більшості випадків відповідач просто усно закликався з'явитися у визначений день до магістрата, який мав попередньо розглянути справу. Цей виклик здійснювався або особисто позивачем одноразово у публічному місці (на вулиці чи площі), або одноразово через глашатаїв, або ж тричі вдома у відповідача [10, с. 657], ймовірно, в присутності понятих, які у випадку неприбуття відповідача до суду мусили засвідчити факт здійснення заклику.

Друга стадія процесу – попередній розгляд справи. На цій стадії найяскравіше проявлявся притаманний середньовічному процесу формалізм: визнавалися лише чітко визначені докази. Значення кожного їхнього виду заздалегідь визначалося генуезькими цивільно-кримінальними статутами 1375, 1403 та 1413-1414 рр. [14, с. 23]. За допомогою такого формального закріплення системи доказів уряд намагався обмежити сваволю й зловживання магістратів, що здійснювали попередній розгляд

справи, та суддів. Останні зобов'язувалися засновувати свої рішення не на особистому й довільному розсуді, а на визначених законом об'єктивних доказах.

У «порадах» відомого тогочасного генуезького правознавця Боско Б. визначено чотири основні види доказів: показання свідків, письмові та речові докази, особисте зізнання [15, Cons. 339.2]. Як письмові докази могли використовуватися не лише нотаріальні документи, що мали публічну силу, але й інші матеріали, зокрема рахункові книги [14, с. 190]. Безумовним доказом вважалося власне визнання стороною своєї неправоти. У такому випадку розгляд справи завершувався, можна було винести рішення. Вагомими доказами були показання свідків. Ними могли бути лише повнолітні, здатні усвідомлювати власні вчинки та відповідати за них. Свідок повинен був говорити лише те, що бачив і чув особисто. Не усі свідки були рівнозначними. Законом віддавалася перевага свідкові-чоловікові перед жінкою, знатному перед незнатним, особі духовній перед світською. Важливе значення як доказам надавалося письмовим документам: розпискам, купчим, випискам із суддівських, торговельних та інших книг.

У важливих цивільних справах консули могли брати участь у досудовому провадженні особисто. Для цього, наприклад, каффському консулові нормою Статуту генуезьких колоній, розташованих на Чорному морі 1449 р. приписувалося обов'язково тримати у великій залі консульського палацу «машину для тортур» (гл. 1, § 20), яка мала використовуватися для отримання свідчень, часом навіть у справах цивільно-правового характеру. Наприклад, з віднайденої Карповим С. П. в італійських архівосховищах петиції генуезця Антоніо Спінолі до дожа Томмазо ді Кампофрегозо й Ради старійшин республіки від 24 лютого 1437 р. відомо, що генуезькими магістратами було дане розпорядження консулу Каффи з метою повернення батькові майна його загиблого сина «призначити слідство, доки не пізно, проти поганих душеприкажчиків, застосовуючи тортури, щоб виявити боржників та повернути майно» [15, с. 26].

Вбачається показовим, що диспозиція, вміщена у § 8 гл. 19 Статуту, містила категоричну заборону кавалерію – поліцейському чиновнику, до прямих обов'язків якого, окрім іншого, було віднесено катування, «вимагати, домагатися або отримувати нічого від особи, підданої тортурам, за вказані тортури, або від громади». Це наштотує на думку про те, що до появи такої норми подібні випадки усе ж траплялися. У менш важливих цивільних справах досудове провадження могли здійснювати інші посадовці – вікарії. Його наслідком було укладення короткої виписки зі справи (резюме свідчень позивача та відповідача, свідків, огляду речових та письмових доказів тощо).

Наступною, третьою, стадією процесу було судочинство, тобто безпосередня діяльність суду по здійсненню правосуддя. День засідання суду призначався наперед, після того, як було завершено попереднє слідство, про що повідомлялися обидві сторони. Статут 1449 р. (гл. 37, § 1) містив єдине обмеження щодо часу здійснення судочинства – суворо заборонялося проведення судових засідань щорічно з 15 вересня по 15 жовтня на період збирання винограду [10, с. 727].

Нормами Статуту 1449 р. (гл. 57, § 1) категорично заборонялося втручатися у здійснення правосуддя однією інстанцією, посадовим особам інших органів [10, с. 748].

Судочинство розпочиналося з присяги сторін. Потім зачитувалася скарга позивача, після чого обидві сторони по черзі виголошували свої промови. Перше слово надавалося позивачеві. Відповідач же повинен був висунути відповідні аргументи, які б заперечували свідчення позивачів та підводили б до умовиводів на його користь. Інколи, за наявності поважних причин (тяжкої хвороби, перебування у дуже віддаленій місцевості та неможливості приїзду), свідчення могли надсилатися у письмовому вигляді через довірених осіб. Їхня автентичність обов'язково мала була підтвердженою.

Відповідно до вимог Статуту генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. (гл. 61, § 1) кожна особа мала вести свою справу особисто: «постановляємо та повеліваємо: усяка особа з юристів або іншого стану не може увійти до каффського суду або до консульського палацу з заявою про справу або для захисту справи, також і за дорученням іншої особи, окрім жінок, вдів, сиріт та відсутніх або хворих опікунів без особливого на це дозволу, під штрафом у розмірі одного сомму за кожен випадок... і синдики чи члени суду зобов'язані за цим слідкувати під загрозою покарання». Стягнені у вигляді штрафів гроші мали обертатися на користь міської громади чи казначейства [16, с. 105].

Але на практиці у судах зазвичай усе ж закривали очі на такого роду порушення. Внаслідок цього цілком звичною справою стало запрошення особи, якій довіряла сторона, для представництва її інтересів. Зазвичай до цього могли вдаватися особи, які були нездатними особисто відстояти свої права. Під час промови оратори могли вільно використовувати усі докази, що були представлені під час попереднього слідства. Вони могли також звертатися для підтвердження наведених фактів до свідків, які мусили бути присутніми у суді. При цьому запрошені сторонами свідки мали присягнути у своїй незацікавленості та правдивості. До середини XV ст. право захисту при каффському суді зробилося зовсім вільним. Кожна сторона могла особисто виступати з доказами про правоту своєї справи, або доручити свій захист іншій особі. Наслідком такого стану речей, як вважав Коллі Л. П., було те, що «адвокатура була захоплена величезною кількістю осіб сумнівного штибу». Ці події дослідник описує так: «У Каффі італійські, грецькі, вірменські, єврейські та ін. купці ревно суперничали між собою у торгівлі. Між ними безперервно виникали непорозуміння, вирішення яких часто вимагало посередництва судді». До сторін постійно зверталися різноманітні особи з пропозиціями надати допомогу у веденні справи. Серед таких «захисників» у середині XV ст. у Каффі оформилося ціле «організоване злочинне угруповання», що складалося з адвокатів-шантажистів, що бралися за ведення справ проти «заможних чесних людей», які змушені були відкупатися, сплачуючи їм великі грошові суми [16, с. 105].

Пізніше Радою банку Святого Георгія у наказі від 30 липня 1465 року також було наголошено: «Довідавшись, що у місті Каффі є творці й підбурювачі процесів, посилаємо вам правила, що забороняють будь-кому брати на себе захист справ, за винятком справ найбільш необхідних осіб. Забороняємо усякому бути стряпчими, без дозво-

лу виданого синдиками... Воно повинне видаватися лише відомим судові та чесним людям». Але, як зауважує Коллі Л. П., «у той час в Каффі усе купувалося за гроші», навіть подібні дозволи [16, с. 106].

Після закінчення судового рішення оголошувалося головою суду. У певних випадках могли виноситися рішення «під умовою». Так, Барабанов О. М. звертає увагу на наявність у деяких рішеннях спеціального застереження, у якому суд зберігав за собою право на помилку та її виправлення (а отже й на зміну рішення) протягом місяця в разі, якщо у справі виявляться якісь додаткові обставини [14, с. 201]. Текст рішення з широко розписаною мотивувальною частиною, разом з усіма матеріалами справи, передавався до архіву.

За певних умов у разі незгоди сторони із судовим рішенням допускалася апеляція. У § 20 гл. 4 Statutum Serphe зазначалося, що на рішення каффського консула та вікарія щодо справ між громадянином Генуї та громадянином Каффи, а також у справах, де обома сторонами виступають громадяни Каффи чи Генуї, у разі, якщо сума позову складає не менше п'яти сонмів, не пізніше як у десятиденний термін з дня проголошення рішення може бути подано апеляцію, що мусить розглядатися каффськими синдиками. При цьому зауважувалося, що така скарга має бути подана публічно та обов'язково «за законною формою». За умови дотримання вказаних вимог судові рішення мало бути переглянуте у тримісячний термін [10, с. 663-664]. У разі ж, якщо однією з сторін у справі виступав синдик, справа могла бути оскаржена у торговельному комітеті Каффи (гл. 7, § 22) [10, с. 665].

Нарешті, останньою, п'ятою стадією процесу було виконання судового рішення, яке у більшості випадків покладалося на сторону, яка виграла справу, а у разі нездатності її домогтися виконання рішення – на відповідних магістратів.

Отже, цивільний процес в північночорноморських колоніях Генуї міг мати як змагальний, так і інквізиційний характер, що зумовлювалося нерозвиненістю середньовічного права та відсутністю чіткого поділу справ цивільного та кримінального характеру. Характерною особливістю процесу в цивільних справах було те, що при офіційному судовому розгляді діяльність суддів у більшості випадків підпорядковувалася інтересам держави та її вищих посадових осіб. Саме тому часто рішення консула превалювали над законом, що зрештою негативно відбивалося на суспільній правосвідомості. Та все ж у такому вигляді процесуальне право загалом задовольняло тогочасні суспільні потреби і цілком відповідало ступеню розвитку права в інших середньовічних державах Європи.

Список літератури

1. Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в Древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Н. Л. Дювернуа. – СПб. : Юридический центр пресс, 2004. – 396 с.
2. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України / Я. Падох. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1990. – 128 с.
3. Правова система України: історія, стан та перспективи : У 5 т. / [В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін.]. – Х. : Право. – . –
- Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 2008. – 728 с.
4. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648-1782) / А. Й. Пашук. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1967. – 179 с.

5. Гавриленко О. А. Трапезитська промова Ісократя як джерело дослідження давньоеллініського цивільно-процесуального права / О. А. Гавриленко // Держава і право : проблеми становлення і стратегія розвитку : [зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 15-16 травня 2010 р.] – Суми : ФОП Ляпощенко Л.Г., 2010. – С. 40-43.
6. Ковальова С. Г. Судуострій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського : [Монографія] / С. Г. Ковальова. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008 – 200 с.
7. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.) : [Монографія] / О. В. Сокальська. – О. : Інтерпрінт, 1910. – 210 с.
8. Кройтор В. А. Гражданский процесс : [Учебное пособие]. Изд. 3-е, перераб. и доп. / В. А. Кройтор. – Х. : Эспада, 2006. – 240 с.
9. Гавриленко О. А. Судова система кримських колоній Генуї (друга половина XIII – середина XV ст.) / О. А. Гавриленко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 945. – Серія «Право». – 2011. – С. 49-53.
10. Устав для генуезских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 5. – Одесса, 1863. – С. 632–836.
11. Ковалевский М. М. Юридический быт генуезских колоний на Черном море во второй половине XV века / М. М. Ковалевский // Сборник статей по истории права : Посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову, по случаю 35-летия его учено-литературной деятельности (1868-1903 гг.), его учениками и почитателями / [Под ред. М. Н. Ясинский]. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1904. – С. 195-228.
12. Барабанов О. Н. Новые материалы о статусе *burgenses* генуезской Кафы / О. Н. Барабанов // Причерноморье в Средние века / Под ред. С.П. Карпова: Вып. 3. – СПб. : Алетейя, 1998. – (Труды исторического ф-та МГУ). – С. 117-125.
13. Карпов С. П. Регесты документов фонда *Diversorum Filze* секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья / С. П. Карпов // Причерноморье в Средние века / [Под ред. С. П. Карпова]: Вып. 3. – СПб. : Алетейя, 1998. – (Труды исторического ф-та МГУ). – С. 9-81.
14. Барабанов О. Н. Бартоломео Боско – генуезский юрист XIV-XV веков: Теория и практика гражданского судебного процесса / О. Н. Барабанов. – СПб. : Алетейя, 2002. – 224 с.
15. Bosco V. *Consilia egregii domini Bartolomei de Bosco famosissimi iuris consulti genuensis*. – Loano, 1620. – 898 p.
16. Колли Л. П. Каффа в период владения ею Банком св. Георгия (1454-1475 гг.) / Л. П. Колли // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 47. – Симферополь, 1912. – С. 75-112.

Гавриленко А. А. Основные черты гражданского процесса в севернопричерноморских колониях Генуи (вторая половина XIII – третья четверть XV в.) / А. А. Гавриленко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2011. – Т. 24 (63). № 2. 2011. – С. 17-22.

На основе анализа памятников права, а также широкого объема научной литературы раскрыты особенности процесса по гражданским делам в Каффе, Солдае, Чембало и других средневековых генуезских колониях, размещавшихся в Северном Причерноморье.

Ключевые слова: гражданский процесс, источники права, досудебное рассмотрение, судопроизводство, устав, Каффа, генуезские колонии.

Gavrylenko A. The main features of the civil procedure in Genoese colonies of Northern Black Sea region (second half of the XIII – third quarter of the XV century) / A. Gavrylenko // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2011. – Vol. 24 (63). № 2. 2011. – P. 17-22.

On the basis of the analysis right monuments and also wide volume of the scientific literature the specific lines of the process for civil cases in Kaffa, Soldaye, Cembalo and other medieval Genoese colonies, which are placed in the Northern Black Sea region.

Keywords: civil procedure, sources of law, pre-trial review, litigation, regulations, Kaffa, the Genoese colony.

Поступила в редакцию 04.11.2011 г.